

Euroopa Liit
Euroopa
Regionaalarengu Fond

Eesti
tuleviku heaks

KUIDAS KAASATA KOGUKONNAS ERINEVAID OSAPOOLI?

KUIDAS KASUTADA KOOSLOOMELISI MEETODEID JA VIIA LÄBI KOOSLOOME TÖÖTUBASID?

Marko Uibu ja Dagmar Narusson
Tartu Ülikool, ühiskonnateaduste instituut

RITA-RÄNNE
projekt

RITA-RÄNNE projekt aitab välja töötada teaduslikult põhjendatud innovaatilisi lähenemisi rände ja lõimumise protsesside juhtimiseks Eestis, eesmärgiga aidata kaasa majanduse arengule ja ühiskonna sidususe suurenemisele

KUIDAS KAASATA KOGUKONNAS ERINEVAID OSAPOOLI? KUIDAS KASUTADA KOOSLOOMELISI MEETODEID JA VIIA LÄBI KOOSLOOME TÖÖTUBASID?

RITA Ränne, TP5

Kogukonna avatust ja säilienõtkust toetab erinevate taustade ning profiilidega kogukonnaliikmete kaasatus. Mitmekesise liikmeskonnaga kogukond saab paremini hakkama uute rändetaustaga inimeste vastuvõtmisega. Selline kogukond ei pruugi kujuneda ja toimida iseenesest, vaid võib vajada teadlikku kokku toomist ning avatuse ja koostöö-õhustiku loomist.

Koosloomelised ja kaasavad formaadid aitavad eri osapooli laiapõhjaliselt kokku tuua ning leida üles ja rakendada eri osapooltel või kogukonnas olevaid ressursse. Koosloome on kõige üldisemalt **kindla eesmärgiga (loov) protsess, milles tehakse koostööd kokkulepitud eesmärgi saavutamiseks**. Koosloome aitab erinevaid osapooli hoida „ühel lehel“ ning tekitab valmisoleku ja motivatsiooni tegevustesse/ lahendustesse aktiivsemalt panustada. Ühiselt tegutsemine on kogukonnasuhete loomise ja kinnistamise põhimehhanism.

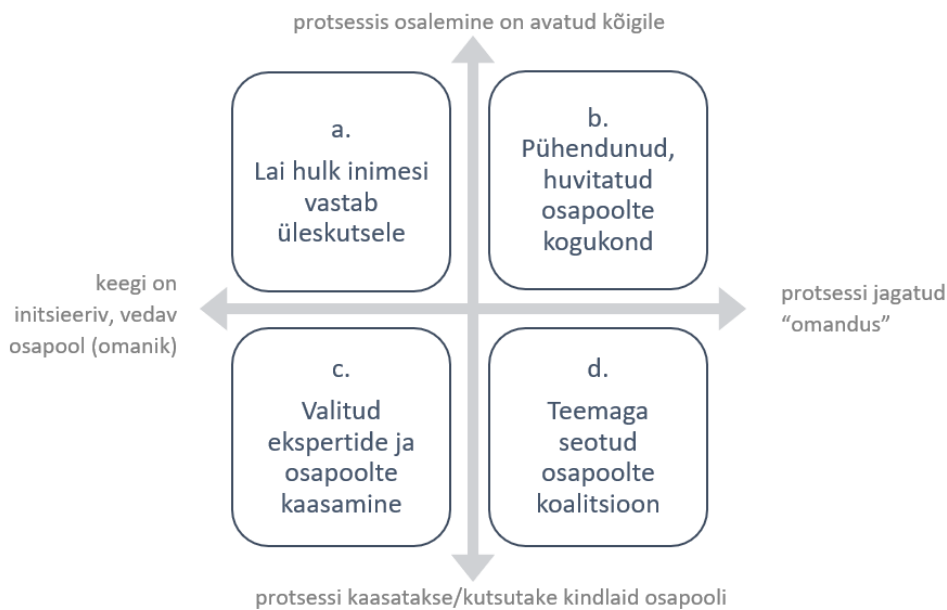
Koosloome kuulub loomulikuna osaluse juurde ja võib toimida ka ilma koosloomele kui lähenemisele eraldi tähelepanu pööramiseta. Paljud protsessid (vähehierarhilistes gruppides) on loomupäraselt koosloomelised. Keerulisemate protsesside ning suuremate ja hierarhilisemate gruppide puhul kaldub võim ja vastutus teatud osaleja(te)le ning inimeste taju kaasatusest väheneb.

Koosloome (*co-creation*) mõistet kasutatakse väga erinevates kontekstides ja tähendustes: äriettevõtete jaoks võib tegu olla näiteks tootearenduses klientide sisendi arvestamisega. Kogukonna arendamisel tähendab koosloome jagatud vastutust ja võimalust panustada. Koosloome on katusmõiste, mille alla paigutatakse erinevate eesmärkide ja olemusega protsesse. Koosloome võib kaasata väga erineva tasandi osapooli (rahvusvaheline ja riiklik kuni väikeste kohalike kogukondadeni). Sagedasti räägitakse koosloomest just avalike probleemide lahendamisel või teenuste kujundamisel ja delegeerimisel professionaalsetelt teenuseosutajatelt laiemale ringile inimestele/organisatsioonidele¹.

Joonisel 1 on läbi kahe olulise dimensiooni – koosloome avatuse ja omanikutunde – kirjeldatud erinevat tüüpi protsesse. Sektorisse A kuuluvad näiteks laiaplaaniline ideekorje või osalusüleskutsed, kui äriettevõtte või avaliku sektori organisatsioon palub oma kliente tulla välja ideedega ja kutsub neid mingil viisil panustama. Sektoris B on inimestel/osapooltel sarnaselt jagatud motivatsioon eesmärki panustada: näiteks võib tuua ühisplatvormidel avatud koodiga programmi loomise või kogukondlikud tegevused, kus osaletakse jagatud huvist. C puhul kutsub protsessi käimatõmbav pool koosloome osaliste sekka asjassepuutuvaid inimesi/osalisi. D puhul toimub teatud üksteist tunnustavate osapoolte koondumine koalitsiooniks ning ühistegevusteks.

¹ Vt nt Sotsiaalse Innovatsiooni Labori koostatud avaliku teenuse koosloome juhust: <https://koosloome.ee/wp-content/uploads/2020/02/Avalike-teenuste-arendamine-omavalitsuste-ja-kodaniku%C3%BChenduste-koosloomes.pdf>

Joonis 1: eri tüüpi koosloomelised protsessid lähtuvalt avatusest ja „omanikust“

Joonise teljestiku dimensioonid ehk avatus ja omanikutunne on mõlemad skaalad ning üldiselt ei asu protsessid nende skaalade otsades. Protsessi käigus võib paiknemine ka muutuda: näiteks tekib võrdse huviga protsessis üks kindel liider ehk „omanik“ või vastupidi, algselt protsessi initsieerinud osapool ei jätka vedajana. Ka välise koosloomejuhi ehk fassilitaatori kaasamine võib vähendada protsessi käimalükkaja nn omaniku staatust – sageli ongi see koosloome üks eesmärke.

Koosloomet võib rakendada mingi arendusprotsessi erinevates etappides, millest olulisemad on alljärgnevad:

- Koosuuringud, kaasavad uuringud (uuritavate kaasamine uuringuprotsessi aktiivsete andmekogujate ja/või analüüsijatena)
- Koosplaneerimine (nt linnaruumi või teenuste süsteemne läbiarutamine)
- Koosprioretiseerimine/ tähtsuse hindamine (nt valikud eelarves)
- Koosfinantseerimine, ühisrahastus (ühisrahastusplatvormid, fundraisimine)
- Koosdisain (kasutajateekonna paikapanek jne)
- Ühiselluviimine (nt kogemusnõustamine, naabrivalve)
- Kooshindamine (kasutajate ja osapoolte aktiivne tagasiside ja nende kogemusest lähtuv hinnang)

Koosloome kui meetod eeldab teadlikkust ja aktiivset juhtimist ning seda võib rakendada eri viisidel, millest võib näiteks välja tuua:

a. Ühiselt ja/või kogukondlikult tegutsemine

Kogukonna kujunemisele ja püsimisele saab kaasa aidata inimeste kokkukutsumise ja kaasavate meetodite rakendamisega. Suutmatus rakendada tõhusalt koosloomelisi meetodeid võib teisalt kogukonna toimimist oluliselt raskendada, vähendades vähem kaasatud inimeste motivatsiooni ja võimalust panustada ning koondades vastutuse ühe või väikse ringi liidrite kätte.

b. Probleemidele süsteemselt lahenduste leidmine

Komplekssete teemade puhul on vajalikud eri osapoolte teadmised, ressursid – vaid ühe organisatsiooni või inimese toest ei piisa. Kogukondlikud ressursid ei ole nt ametnikele üldiselt (lõpuni) teada, mistõttu ei saa seda ülevalt-alla planeerida ja juhtida. Teisalt võib probleemile kestlike lahenduste leidmine vajada eri institutsioonide (KOV, ministriumid/ametid) aktiivset osalust, mistõttu ei pruugi probleemi lahendamiseks piisata mikrotasandil tegutsemisest.

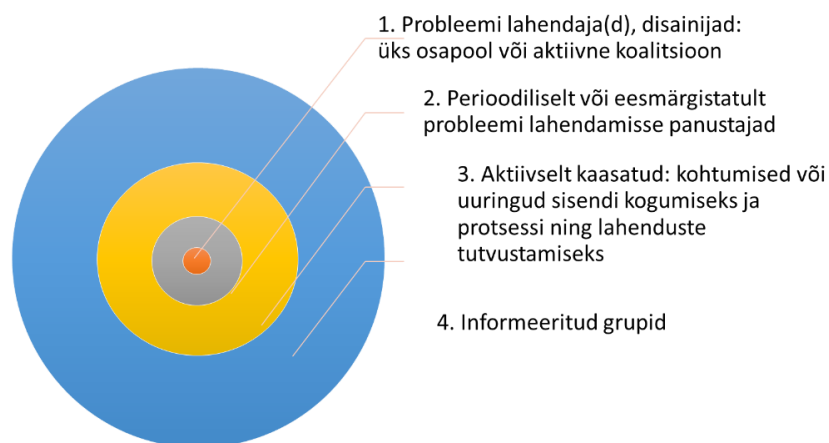
c. Avalike teenuste (vajaduse ja põhitunnuste) väljatöötamine

Koosloomet kasutatakse palju just avalike teenuste disainimisel. Need võivad olla ka konkreetsed lahendused kogukonnas või kogukonnaliikmete probleemidele ja vajadustele lahenduse leidmine.

KOOSLOOME PÕHIPRINTSIIBID

Kaasamisprotsesside analüüsil on jõutud sageli tulemusele, et tegu on formaalse protsessiga – osapooltel ei ole tegelikkuses võimalust tulemust mõjutada ega sisuliselt kaasa rääkida. Seetõttu on tõeliselt avatud ja tasakaalustatud koosloome protsessi kujundamisel mõistlik lähtuda teatud soovitud eesmärkidest ning põhiprintsiipidest.

- Eri osapoolte tõhus koostöö vajab oskuslikku juhtimist ning hästitoimivad töövahendeid. Erinevad arvamused on väärtuslikud ja neid peab saama väljendada, ent nii eriarvamuste väljendamine kui parimate lahenduste väljavalimine ja konsensussele jõudmine ei saa toimuda mingit laadi plaani ja juhtimiseta.
- Enne koosloome alustamist tasub mõelda, kas see on üldse vajalik. Kui eesmärgiks on probleemi(de) lahendamine või teenuste disainimine, siis tuleb arvestada, et koosloome on aja ja ressursikulukas. Eri osapoolte kokkukutsumine ei garanteeri iseenesest head tulemust ning võib protsessi muuta keerukamaks, kulukamaks ning põhjustada osapooltes pettumist. Samas võib koosloome olla väärtuslik protsessina, kui ta aitab luua sidemeid ja kujundada suhteid ja isegi kogukonnatunnet. Seetõttu tuleb alati väga põhjalikult läbi mõelda, kas koosloome on optimaalne valik.

Joonis 2: koosloomeprotsessis erineval määral osalejad

- Koosloome ei tähenda, et kõik osapooled peavad istuma ühiselt koosolekulaua taga ja jõudma (konsensuslike) lahendusteni – see võib paljudel juhtudel olla ebatõhus ja mittevajalik. Erinevate osapooltega võib protsessis olla erineva intensiivsusega kontakt:

näiteks võivad koosloome läbiviijad tuua kitsamas koosloome seltskonnas leitud lahendusi ja ideid laiemale ringi inimeste ja organisatsioonideni ja küsida nende arvamusi/tagasisidet, seeläbi ideid ja lahendusi valideerides. Protsessis tasuks tuvastada eri grupid, kelle puhul osaluse määrad varieeruvad (vt joonis 2).

- Töötoad ja arutelud on spetsiifiline formaat – oluline disainida protsess nii, et need ei jääks pelgalt jututubadeks. Tugev rakenduslik plaan aitab hoida ka „jalad maas“ ehk siis arutelud ja lahendused jäävad teostatavaks: grupis arutledes võivad ja peavadki tulema välja ka utoopilised ja teostamatud ideed, oluline on siiski protsessi käigus jõuda teostatavate lahendusteni.
- Koosloomeprotsessides otsivad inimesed üldiselt konsensust ja üksmeelt. Seetõttu võib kergelt juhtuda, et grupp jõuab ühisele seisukohtadele (tekib niiöelda „oma jagatud normaalsus“), mis aga ei vasta laiemalt eri osapoolte arvamustele. Näiteks organisatsiooni esindaja jaoks ühistöös sobivana tunduv lahendus ei ole jagatud kogu ülejäänud organisatsiooni poolt. Osapooled peaksid lahendusi/ vahetulemusi spetsiaalselt ka oma esindatavatele või kolleegidele tutvustama, et mitte kaotada nende perspektiive. Kui võimalik, võib koosloome grupi poolt „jagatud normaalsuse“ kujunemise vältimiseks organisatsiooni esindajaid mingil määral protsessis roteerida.
- Paljudel juhtudel esindavad koosloome osapooled mingit abstraktsemat positsiooni: näiteks mingit sotsiaalset gruppi nagu eakaid inimesi või uussisserändajaid. Sellistes gruppides on erisused väga suured ning „esindaja“ ei saa tegelikult rääkida laiemale grupi eest. Ehkki teemast huvitatud/sõltuvate gruppide kaasamine on väga oluline ning nende perspektiiv protsessis väga väärtuslik, ei tohiks arutelu tekkida tunnet, et grupi esindaja arvamus on representatiivne või katab erisused piisavalt. Laiemaid seisukohti tuleks sel juhul valideerida uuringutega. Samuti paluda protsessis osaleval grupi esindajal mõelda, mida näiteks teised eakad/uussisserändajad võiks mingist mõttest või lahendusideest arvata.
- Väga oluline on (vahe)tulemusi jagada ning näidata pidevalt ära, kuhu olete protsessis jõudnud ja millist väärtust on loodud.
- Oluline on kaasamise laiaplaanilisus – et koostöö ei toimuks vaid väga sarnaselt mõtleivate-tegutsevate osapoolte vahel, mis muudab võimalused väiksemaks ega kasuta kogu potentsiaali. Uussisserändajate puhul võiks kaasata nt erineva kogemusega sisserändajaid, kohalikke aktiivseid inimesi (kasulik on leida just rändekogemusega inimesi), vabaühenduste esindajaid, ettevõtjaid, kultuuri- ja haridusasutuste esindajaid jne.

SOOVITUSED KOOSLOOME TÖÖTUBADE KORRALDAMISEKS

Koosloomeliste protsesside tavaline formaat on ühisarutelu/mõttetalgud, töötuba, ühisplaneerimised ja koosolekud. Järgnevalt on kirjanduse, ekspertintervjuude ning autorite kogemuse põhjal toodud välja mõningad põhisoovitused selliste töötubade planeerimiseks ja läbiviimiseks:

- Osalejate arv peab olema piisavalt väike, et võimaldada kõigil kaasa rääkida ja tunda end vajalikuna. Kui osalejate arv läheb üle paarikümne, siis peaks arutelud toimuma mitmes seltskonnas, kasutada roteerumist ja muid meetodeid, mis annaksid kõigile võimaluse kaasa rääkida.
- Töötoad/mõttetalgud vajavad oskuslikku läbiviimist ja modereerimist ehk hõlbustamist (fassiliteerimist).
- Korraldaja/fassilitaator ei tohiks võtta läbivalt ise juhtivat või isegi eriti aktiivset rolli, sest see vähendab inimeste omanikutunnet (fassilitaator saab tunnetuslikult juhirolli ja vastutuse endale).
- Kasutada võimalikult palju visualiseerimist (nt teha postreid, kasutada seinapinda ja tahvleid olulise info esitamiseks, võimalusel joonistada/teha kollaaže), sest see aitab hoida jagatud arusaama protsessis toimuvast ja tulemustest.
- Ajurünnakutel ja eri etappide läbimõtlemlisel võib kasutada struktureeritud tööpõhju: kas ise joonistatud või välja printitud töölehti. Need võivad pärineda näiteks teenusedisaini tööriistade seast.²
- Kindlasti mitte jääda ainult rääkimise ja verbaalse eneseväljenduse juurde. Tasub paluda osalejatel oma ideed kirjutada esmalt märkmepaberile (nt post-it värvilised klepppaberid). Kui mõte on üles kirjutatud, on seda lihtsam esitada. See teeb erinevad mõtted visuaalselt nähtavaks ning vähendab mõtte/idee hindamist tema autori taustast lähtuvalt (märkmepaberile kirjutatud idee puhul ei näe me näiteks kohe, kas selle on esitanud juhatuse esimees või koristaja). See toetab eriti selliseid osalejaid, kes ei tunne end suulises kindlalt, on nõrgemal positsioonil. Samas annab üleskirjutatud ideede paigutamine inimestele võimaluse end vajadusel ideest distantseerida, mis võimaldab suuremat ausust ja avatust. Samuti lisab eri tüüpi tegevuste kasutamine töötoas inimeste tähelepanu ja keskendumise hoidmiseks vajalikku variatiivsust.
- Ideede genereerimisel ning osalejate „ühele lehele“ kokku toomisel aitavad ette antud näidislokorrad või lood (kas fabritseeritud või reaalse näidete põhjal Eestis või välismaalt). Neid arutades saavad osalejad aru, kus teised arutlejad paiknevad ning samuti võib sellistest aruteludest kasvada välja ideid/elemente lahendusteks.
- Väga kasulik võib olla uurida samalaadseid kogemusi välismaalt. Lahendusi ei saa üldiselt üle võtta otse, sest lähtetingimused ja võimalused on väga erinevad, ent juba tehtu üle arutamine aitab laiendada võimaluste horisonti. Kindlasti tuleb rõhutada, et välismaa või mujal kasutatud kogemus ei ole üldiselt kopeeritav – näidetes ei tohi jääda liialt kinni³. Kui soovite leida tõeliselt uuenduslikke ideid, siis on mõistlik alustada vabadest ning etteantud stiimuliteta aruteludest ja näiteid kasutada hiljem täiendavaks stimulatsiooniks.
- Ehkki koosloome töötoas võivad kohal olla väga erineva taustaga osapooled ja eksperdid, tasub tulemusi/ideid alati valideerida: otsida töötubades välja töötatud ideede/võimaluste kohta olemasolevate kogemuste näiteid, võimalusel teadusuuringuid (et mitte teha juba tehtud vigu, leida tõendus põhiseid praktikaid ja seoseid). Kindlasti teha

² Vt nt <https://teenusedisain.info/uued-meetodid/>

³ Vaata uussisserändajatest laste/peredele suunatud ideekaartide näidist ning tööriista kasutamise kirjeldust RITA rände materjalides.

juurde uuringuid võimalike kasutajate/klientide/osapooltega laiemalt (ehkki ka töötoas võis nende esindaja kohal olla). Võimalusel kaasata eksperte.

- Töötoas ei ole osapooled kunagi päris võrdsed – korraldaja/fassilitaator peaks jälgima ja ebavõrdsust võimalikult palju tasakaalustama. Näiteks andma nõrgematele osapooltele teadlikult rohkem sõna; tooma välja nende kogemuse väärtuslikkust, kordama nende seisukohti üle, et need kõlaksid rohkem jne. Nõrgemini esindatavate osapoolte toetamiseks saab tõhusalt kasutada uuringuid, eriti kvalitatiivseid. Intervjuud ja/või vaatlused aitavad tuua sisse protsessi jaoks olulisi perspektiive (nt teenuse klient või kasusaaja) või selliseid seisukohti, mis osaleja enda kogemuse põhjal ei pruugi välja tulla.
- Eriti teenuse arendamisel või mingi profiiliga inimeste probleemide lahendamisel võib olla kasulik kliendiprofiili(de) ehk persoona(de) koostamine. Need aitavad tajuda inimese elukäigu kompleksust, et planeerimisel ei kaoks ära inimese multidimensionaalsus. Persoona tähendab peamiselt kvalitatiivsete uuringute põhjal koostatud kliendi koondportreed, milles kajastuvad inimlikud omadused ja tunnused. Ehkki anonümiseeritud sulam erinevate inimeste tunnuste põhjal, peaks persoona mõjuma olemasoleva isikuna. Persoona on laialt kasutatav tööriist nii empaatia saavutamiseks kui ka kliendi paremaks ja ühiselt jagatud mõistmiseks ning silme ees hoidmiseks. Inimeste mõtlemisprotsessis on loomumane teha lihtsustusi ning klient, sihtrühm või osapool võib arutelu ja plaanide tegemise käigus kaotada väga olulisi tunnuseid. Isegi, kui protsessi on kaasatud selle rühma „esindaja“, siis ei suuda (ega sageli ka taha) inimesed teatud (probleemsemaid) külgid piisavalt avada. Persoona aitab ka seda teha neutraalsemal viisil.
- Kui töötoas osaleja esindab oma organisatsiooni või mingit gruppi, siis on kasulik tuua sisse üldisemat plaani, et nende arvamused ei esindaks ainult neid indiviididena ja annaksid laiemat perspektiivi. Näiteks küsida üle, kuidas kolleegid või teised osaleja taustaga inimesed lahendusse suhtuksid. Kas see oleks organisatsiooni tegevustega rakendatav? Samuti julgustada töötubade vahel olema aktiivseks ühenduslülilik: esindajad eri organisatsioonidest kannaksid infot edasi, küsiks tagasisidet.
- Koosloome kohtumised, töötoad, arutelud ei tohiks jääda eraldiseisvaks tegevuseks, vaid tuleks siduda koosloomes osalejate muu tegevusega. Protsessis on väga kasulik anda koduseid ülesandeid – osapooled teevad midagi protsessi õnnestumiseks iseseisvalt ja võtavad seeläbi vastustust.
- Arutelu on spetsiifiline formaat: kuigi ühiselt arutamine võib olla ka iseenesest kasulik, on oluline minna ka võimalikult praktiliseks ning konkreetseks juba edasiste sammude paika panemisel. Head indikaatorküsimused osapoolte tegeliku tegutsemisvalmiduse tuvastamiseks ning praktilise tegevusele „nügimiseks“ on näiteks konkreetsetele tööloojadele vastutajate leidmine, täpse ajakava, eelarve/vahendite paikapanek.
- Kogukonna kujundamise ja kohanemise soodustamiseks läbi viidud töötubades võib kasutada näiteks **avatud dialoogi põhimõtteid ja meetodeid**. Protsessis on abiks tegevused, mis võimaldavad äratada aktiivsust, loovust, panustamise tahet ning minimeerivad vanuse, rahvuse, positsiooni, erialase tausta jm erinevusi.
 - Tähelepanu on soovitatav pöörata, et töötoa alguses toimuvad hõlbustavad tegevused võimaldaksid äratada aktiivsust, loovust, panustamise tahet ning minimeeriks vanusest, rahvusest, positsioonist, erialasest taustast tulenevaid

erinevusi. Näiteks võib paluda osalejatel joonistada midagi, mis neid ja/või arutletavat teemat iseloomustaks, kinnitada see joonistus endale teibiga rinnale ning liikuda ruumis ringi, tutvudes teiste osapooltega, selgitades neile enda joonistust ning tausta ja kuulates nende tutvustusi. Sellised mängulised võimalused lõhuvad seniseid hierarhiaid (kui töötoas osalevad näiteks õpilane ja direktor).

- Hõlbustaja/ töötoa läbiviija peab leidma sobiva tasakaalu enese aktiivsuse/ eestvedamise määra ja grupi aktiivsuse, panustamisvalmisoleku vahel. Hõlbustaja ei tohiks suunata gruppi rohkem, kui see on hädavajalik koostööprotsessi toimimiseks. See aitab kaasa grupiliikmete endi vastutuse hoidmisele kogu protsessi vältel.
- Avatud dialoogi psühholoogise ruumi kujundamiseks on oluline, et
 - lubatakse polüfooniati ehk esitada võimalikult palju erinevaid vaated, ideid võimaluste kohta,
 - iga inimese osalemist, mõtteid ja olemasolu grupis valideeritakse ehk märgatakse, toetatakse, tõstetakse esile teiste inimeste silmis,
 - kasutatakse mitmeid erinevaid peegeldamise viise ja julgustatakse peegeldavate vestluste toimumist,
 - luuakse aktsepteerimise ja psühholoogilise turvalisuse õhkkond (inimestele ei anta hinnanguid ja inimeste terviklikkust austatakse), sel juhul kujuneb koostöine õhkkond ega teki polariseerumist.

ÜHE KOOSLOOMEPROTSESSI NÄIDE: KOOLIKOGUKOND JA UUSTULIJAD

RITA rände projekti raames katsetasime koosloome meetodeid uussisserändajatest laste ja perede toetamiseks ning laiema koostöövõrgustiku võimaluste leidmiseks. Selleks kutsuti kokku erinevaid koolidega seotud osapooli 2019. ja 2020. aastal kolmes ideede töötoas (Tartus, Tallinnas ja Narvas). Tartus jõuti 2020. aasta kevadel kohtuda ka teistkordselt.

Töötubade kogemus:

KES OSALESID?

- Piirkonna erinevatest koolidest õpetajad, sotsiaalpedagoogid, juhtkonna liikmed;
- Lapsevanemad (eriti just rändetaustaga, sh eestlased, kes on elanud pikemalt välismaal);
- Noortekeskused, huvikoolid;
- Kultuuriasutused: raamatukogude esindajad;
- Uussisserändajatega tegelevate vabaühenduste esindajad;
- Vabatahtlikud sädeinimesed, keda rände teema kõnetas.

MIDA TEHTI?

RITA projektis proovitud poolepäevased töötoad sisaldasid eri vormides grupiarutelusid, milleks kasutati avatud küsimusi, aga ka uuringutest selgunud väljakutsete kirjeldusi, millele väiksemates gruppides pakuti lahendusi.

MÕNED OLULISEMAD ÕPPETUNNID:

- Eri osapoolte aruteludes tulevad välja uustulijate toetamiseks sobivad koostöövõimalused ja samas ka senised puudujäägid, millest olulisim on, et üksteisest ei teata ega tehta seni ka aktiivselt koostööd.
 - Töötuba on hea ideede genereerimiseks. Suurem väljakutse on, kuidas jõuda nende rakendamiseni ja tegeliku koostööni. Siin tasuks kohe disainida protsessi kordustöötoa ja „nügivad“ tehnikad nagu näiteks vahepealsed mitteformaalsed kohtumised, konkreetsete vahetähtaegade seadmine jne. Samuti on oluline, et leiduks osapooli, kes võtavad mingites etappides ühistegevuse vedamise teadlikult enda peale.
 - Väga oluline komponent töötubade õnnestumiseks on sobivate osalejate leidmine. Hariduse ja noortega seotud teemadel panustama on valmis erinevad organisatsioonid ja inimesed.
 - Väga väärtuslikud on aktiivsed vabaühendused, sädeinimesed, kultuuriasutused.
 - Oluline, et kokkutulnutel oleks võimalus tegevustesse ka realselt aega panustada.
 - Inimesed, kel on juba olemas võrgustik, aitavad leida ja kutsuda uusi osalejaid. Ilma kontaktita on see keerulisem. Julgustada huvitatuid, et kutsuksid ka ise edasi.
 - Ühele „lehele“ jõudmine nõuab aega ning harjutusi ja arutelusid, et leida ühisosa, sest distants eri osalejate vahel võib olla suur. Alguse aruteluringides võiks anda küsimusi/teemasid, mis osalejaid ühendavad, samas toovad välja nende erinevad perspektiivid. Kui tegu on piirkondlikult lähedaste osalejatega (sama linnaosa, vald), siis võib näiteks küsida „mis on teie lemmikkoht?“ vms.
 - Eri rahvuste esindajate puhul on keeruline keele valik. Oluline küsida ning püüda tagada, et kõik tunnevad end mugavalt.
 - Töötubasid võiks korralda eri osapoolte juures (nt raamatukogus, koolis). See annab lisaväärtuse, sest võimaldab protsessis osalejaga paremini tutvuda ning samas annab eri osapooltele protsessi osas rohkem omanikutunnet (ei ole ainult põhiline vedaja, kes enda juurde kokku kutsub).
-

*Koostajad (RITA Ränne projekti raames): **Marko Uibu** (Tartu Ülikooli ühiskonnateaduste instituut, Sotsiaalse Innovatsiooni Labor) ja **Dagmar Narusson** (Tartu Ülikooli ühiskonnateaduste instituut).*